

בית-הכנסת בעיר הישנה

בית-הכנסת בקהילת זמושץ' היה מן היצירות הארכיטקטוניות היהודיות המעניינות ביותר בפולין הקונגרסאית: הוא נבנה בסוף המאה ה-16 ואילך. ולפי תכנית הבניה שלו אפשר למנותו על טיפוס בתי-הכנסיות המרובעים, הרנסנסיים, שהיו נפוצים על אדמת פולין ממחצית המאה ה-16 ואילך.

פרופ' שישקו-בוהוש, החוקר הנודע של הבנייה העתיקה בפולין, נתן לנו תיאור מפורט של בית-הכנסת הזה, במחקרו החשוב "חומר לאדריכלות בתי-הכנסיות בפולין"²: בכל הקומפלקס מרובה הצורות של בניי בית-הכנסת בזמושץ' שבימינו, שייכים לחלקיו הקדומים, הקשורים ביניהם קשר אורגני, לכל היותר, האולם הראשי ושני החלקים הצדדיים של 'עזרת הנשים', המחוברים לאולם מצדדיו הדרומי והצפוני, מלבדס אולי קדום גם ה"פוליש" של היום או זה שהיה קיים פעם ואשר, על-כל פנים, דומה לזה של היום. אפשר שהייתה קיימת גם 'עזרת נשים' מעל ל'פוליש'. שאר חיבורי-בניין ותוספותיהם מוצאם מתקופה מאוחרת הרבה יותר, לרוב מהשנים האחרונות, שבהן חלו שינויים חשובים לא בלבד בצורתו החיצונית של הבית, אלא גם בכל הפנים.

ה"פוליש" של בית הכנסת מזכיר את הפרוזדורים של בתי-האבן אשר בכיכר העיר (ה"רינק"). מצוי בו איפוא חלק קדמי, רחב יותר, בעל כיפה חביתית עם לוֹנְטוֹת. עומקו - למעלה ממטר מתחת לפני הקרקע, מצד מזרח נמצאת הכניסה לאולם-התפילה, שפני-הקרקע שלו נמוכים בכמה דרגות, ואילו מצד מערב - הכניסה (עליה במדרגות) לאולם-תפילה קטן יותר. בקצה חלק ה"פוליש" הצר יותר, שקמרנו עשוי שני שדות צלביים, נמצאת הכניסה לחצר: בחלקו המערבי - הכניסה לתלמוד תורה

¹ לפי **בלבן** נבנו בתי הכנסיות בזמושץ' ובשברשין (שצ'בוז'שין) בתקופה אחת, בסוף המאה ה-16, אולם התאריך המדויק של בנייתם אינו ידוע. גם ההנחה, שבית הכנסת בזמושץ' נבנה בעזרת הקנצלר **יאן זמויסקי**, בעל העיר, אינה מבוססת די-הצורך. **ז גלוגר** מציין את יאן זמויסקי כדוגמה לאציל פולני נדיב לב, שהקים את בית הכנסת למען יהודים, אך מודגיש, "כפי שמוסרת האגדה בנה זמויסקי את ביהכ"נ בזמושץ'" *Z. Gloger: Budownictwo drzewa I wyroby z drzewa w dawnej polsce* ורשה 1907, בהקדמתו לערך "בתי כנסיות", עמ' 22.

² מחקרו של A. Szyszko-Bohusz: *Materiały do architektury bóżniw Polsce* קרקוב, 1926. מוקדש לבתי כנסיות במרכזה של פולין ובעיקר - לבתי כנסיות בקהילות היהודיות שמשני עברי הויסלה, (הגלילות: קילץ', לובלין, ורשה), ע' ד. דוידוביץ, לזכר פרופ' א. שישקו-בוהוש, "גזית", תמוז תש"י (1950).

ובחלקו המזרחי - ל"עזרת הנשים". את ההפרש ברוחב, בין שני חלקי ה,פוליש', ממלאות המדרגות המובילות למקהלה.³

החלק הראשי וכמובן היחיד, המעניין מבחינה אדריכלית ואמנותית, הוא אולם-התפילה הגדול, אשר הארכיטקטורה שלו היא, לפי המשוער, בת המאה ה-17. בית הכנסת הוא כמעט מרובע (12.22 x 11.57 מטר): במידותיו ובמבנה קמרונו הוא מזכיר את בית הכנסת בשברשין (13.43 x 11.35 מטר), אך קישוטי הקיר וכיפת-הקמרון שונים (כאן) במקצת. כמו בבית הכנסת בשברשין, כך גם כאן 8 לונטות-המחוברות זוגות-זוגות בפינות האולם... אך שונה ממנו עיבוד פינות-האולם האלו, העשויות "מפרשי-קונכיות". בקירות-פילסטרים המתאימים לחלוקת כיפת-הקמרון. מבחינה ארכיטקטונית הכל מעובד כאן יותר מאשר בבית הכנסת בשברשין. בקירות הצדדיים (הדרומי והצפוני) שמונה נקבים (ארבעה בכל קיר), המחברים את האולם לחדרי התפילה של, עזרות הנשים. מעליהם נמצאות כעין טבלאות אשר שפת מסגרותיהן מצטיינת בשפע קישוטיה. את מקום הפילסטר האמצעי בקיר המזרחי תופס ארון-הקודש, בעל פיגוס, הנמצא בין שני עמודים יוניים.

האור חודר כיום⁴ רק דרך שני חלונות אשר בקיר המזרחי. שני החלונות שבקיר המערבי היו אולי תחילה קשורים בעזרת הנשים, ואילו כיום משמשים ארבעת החלונות הצדדיים, לאחר השינויים שקלו בבניין, כמחיצות שקופות לחדרי "עזרת הנשים" הצדדיים.

לפני שנים אחדות עמדו עדיין בפנים האולם, לאורך הקיר המערבי, שני יציעי-מקהלה בנויים עץ, למען ילדי ה"חדרים"⁵.

ציור היציעים האלו ניתן בספרו של ז. גלוגר: "הבנייה בעץ ומוצרי-עץ בפולין הקדומה", אך עקבותיהם נעלמו במרוצת הזמן. אשר למראהו החיצוני של בית-הכנסת - קשה לומר היום, מה הייתה צורתו הקדומה⁶.

³ ר' להלך: הערה בדבר מקהלה זו.

⁴ "כיום"?... על סופו הטראגי של בית כנסת זה כותב מ. צאנין ("על חורבות יהדות פולין", "דבר" 28.1.48), לאחר ביקורו בפולין, בין השאר: "כשהוגלו יהודי זמושץ' לגטו תקף פולמוס השוד את תושבי העיר. במשך שעות ספורות נותרו בבתי הכנסת רק קירות חשופים" ... ע' גם מ. צאנין: איבער שטיין און שטאָק, ת"א, 1952, ע"ע 54 - 55.

⁵ לפי הגדרת שישקו-בוהוש Chórki. א. מקהלות קטנות או מקומות למקהלה. המקהלות הללו נשתמרו באילו בתי-כנסת בפולין, כמו בווישוורוד, גומבין, לבוב, ונועדו ודאי לילדי "חדרים" או ל"משוררים" שבמקהלת החזן.

⁶ ר' מחקרו של שישקו-בוהוש הנ"ל ע"ע 21-23, כנ"ל.

מלבד המבנה החביתי של הבית, היא צורת הבנייה הרנסנסית, המקובלת בבתי-כנסיות פולניים מתקופה זו, יש לציין בבית-הכנסת בזמושץ' עוד כמה ערכים אמנותיים חשובים - ובמובן-מה גם ראשוניים - בהם משתקפת יפה השפעת תקופת התחיה האיטלקית.

מבין כל בתי הכנסיות הרנסנסיים הידועים בפולין, משמש בית הכנסת בזמושץ' דוגמה ראשונה להופעת אורנמנט אדריכלי-קישוטי על כתלי הפנים, שאפשר לראות בו את התחלת הארקדה העיורת, האופיינית כל-כך לבתי הכנסת המבצריים, שנבנו כאן למן מחצית המאה ה-17: אותו קישוט-כתל אשר שישקו -בוהוש מגדירו "כעין טבלאות, אשר שפת מסגרותיהן מצטיינת בשפע קישוטיהן", אין בו עדיין מאותה מוטיביקה של האתיקה - הוא העיטור החיצוני המעניין של בית הכנסת המבצרי - שהועבר לפנים הבית, ועוד פחות נמצא בו מן ה"טריפוריום" של הכנסיות הנוצריות: אך כמה עדינות וטוב טעם אדריכלי יש בו באפריז צנוע זה, המחיה את השטח רחב-הידיים שבין חלונותיו הגבוהים של בית הכנסת ממעל, לבין הנקבים המקשרים את אולם-התפילה עם "עזרת הנשים" מלמטה. שתי הטבלאות, בעלות קישוט בולט זה, המופיעות כאן משני צדי הפילסטרים, כלומר: ארבע על פני כל אחד מכתלי הבית (ואף הכתל המזרחי בתוכו). צורתן - מלבן, אשר קוו האופקי, העליון, אינו ישר, אלא מתפתח במרכזו בצורת חצי - מעוגל היוצא-דופן מהקו ובקצותיו בכעין מרובע המכיל בתוכו שושנת. המוטיביקה הפלאסטית של קו המסגרת מצטיינת באורנמנטיקה שילובית, המזכירה את צורת הערבסקה,⁷ ביחוד בקו-התחתון שלה ובאפריז המשתרע מעל לשתי המסגרות, בין הפילסטרים של קיר-הבית כולו.

גם קישוטי-הכיפה, העשויים בצורת סרטים עיטוריים, בולטים, העוברים על שפת הלונטות, במרכז-החגורות ובין הפילסטרים והחגורות - כל אלה הם תבונת כפיים מפוארת של אמני ה"סטיוקו". יש להזכיר כאן במיוחד את המוטיב הקישוטי, העממי, הבולט, המופיע בזווית הבית, מעל מפרשי-הקונכיות, הלא הוא נאד הפרחים עם שתי השושנים המופיעות לצדו. שימוש זה באורנמנטיקה בסגנון הרנסנס האיטלקי על גבי צלעות-הקשתות - אופייני ביחוד לבית הכנסת של זמושץ'.⁸

⁷ בבתי-הכנסת הספרדיים של טולידו כיום הכנסיות: "סנטה מריה לה בלנקה" ו"אל טנסיטו".
⁸ G. K. Lukomski: Jewish Art in European Synagogues, לונדון, 1947, עמ' 34.

בימת-הברזל, מן המקוריות והנאות ביותר בפולין, מזכירה בצורתה כתר-תורה כביר, בעל שמונה צלעות, המתקשרות זו בזו, בחלקה העליון של הבימה: גם חלק זה מוגמר בכתר-תורה זעיר, אך הפעם בתפיסה ריאליסטית יותר. האורנמנטיקה עדינת-הצורות של חלקה העליון של הבימה עשויה מוטיבים צמחיים (עלים, אצטרובלים) ומכילה מצדדיה המזרחי והמערבי שתי טבלאות אוכליות, הנושאות עליהן את שמות הנדבנים⁹.

⁹ מסופר שהבימה נמסה לביהכ"נ כנדבת ר' שמואל ברזל. יתכן כי שם זה מרמז על מוצאו הספרדי של המנדב, אך אין הדבר מעיד שהעדה הספרדית הקטנה בנתה את בית-הכנסת המהודר של זמושץ'. ע' במאמרו של י. שאצקי, ספרדים אין זאמאָטש, יווא בלעטער, באנד xxxv ניו-יורק 1951, ע' 117.

בעוד אשר האור־מנטיקה של בסיס הבימה עשויה מוטיבים גיאומטריים וביניהם שושנים (רוֹזָטוֹת) ועלי-שיטה מסוגננים. בימה זו נבנתה בשנת 1788.
בבית הכנסת נמצאה מנורת-חנוכה אדירה בעלת תשעה קנים.

ב"פוליש" של בית הכנסת הזה ראוי לציון שער-הכניסה היפה המכוסה סורג ברזל לאולם-התפילה, העשוי בצורת פורטל-אבן מורכב משני עמודים בארוקיים שכותרותיו נושאות עליהן כעין קשת חצי-מעוגלת. חלק זה מכיל כתובות בצורת אַפְרִיזו בצדדיו - את הפסוק: "מה נורא המקום הזה אין זה כי אם בית אלקים וזה שער השמים", ובמרכזו, הבולט יותר, את הפסוק: "זה השער לדי' צדיקים יבואו בו".

ערך והוסיף תמונות ישראל שֶׁק